

Procedències dels impresos de la biblioteca del Castell Monestir d'Escornalbou: les marques de propietat de la col·lecció d'Eduard Toda

Pedro Rueda

Coordinador del màster de Biblioteques i col·leccions patrimonials
Facultat d'Informació i Mitjans Audiovisuals
Universitat de Barcelona

pedrorueda@ub.edu

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5228-6774>

EXIT: <https://www.directorioexit.info/ficha798>

Dolors Saumell Calaf

Directora
Biblioteca Pública de Tarragona

dsaumell@gencat.cat

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7251-3444>

EXIT: <https://www.directorioexit.info/ficha6427>

DOI

<https://dx.doi.org/10.1344/BiD2021.47.12>

Citació recomanada

Rueda, Pedro; Saumell Calaf, Dolors (2021). "Procedències dels impresos de la biblioteca del Castell Monestir d'Escornalbou: les marques de propietat de la col·lecció d'Eduard Toda". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 47 (desembre). <<https://bid.ub.edu/47/rueda.htm>>. DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2021.47.12> [Consulta: dd-mm-aa].

Els textos publicats en aquesta revista estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

Resum

Objectius: aquest estudi analitza la procedència dels llibres de la col·lecció adquirida per Eduard Toda a Anglaterra, que van ser traslladats a la seva residència del Castell Monestir d'Escornalbou. És un cas singular de llibres adquirits a Londres i arribats a Catalunya entre 1912 i 1918, que van quedar-se a la casa després del trasllat de Toda a Poblet. Finalment, l'any 1983, la casa va passar a ser propietat de la Generalitat de Catalunya i després de la Diputació de Tarragona. Els llibres van ser catalogats per la Biblioteca de Catalunya i són en dues sales formant part del recorregut turístic de l'edifici. Aquí se n'analitzen les característiques i els exlibris amb la finalitat de posar-los en valor en un futur nou disseny museogràfic de la casa.

Metodologia: l'estudi s'ocupa d'analitzar els llibres anteriors a 1901 inclosos al Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya, amb la finalitat de tenir una visió global de la col·lecció. A continuació es fa l'anàlisi d'una selecció dels exlibris i de les marques de propietat que es conserven al Castell Monestir d'Escornalbou. L'estudi de les marques identifica les utilitzades per Eduard Toda i les dels antics posseïdors dels llibres, tot detectant casos significatius de col·leccionistes anglesos des del segle XVIII fins a inicis del segle XX. També s'han pogut identificar alguns catàlegs de venda d'aquestes col·leccions que han permès precisar la procedència d'alguns exemplars venuts per Sotheby's i altres cases de subhasta.

Resultats: els llibres anteriors a 1901 són un total de 2.529 obres. La majoria d'ells, un 87 %, són llibres del segle XIX, i un 11 % del XVIII; aquests dos segles reuneixen el 98 % de la col·lecció. L'interès d'Eduard Toda va estar clarament orientat a la cultura europea contemporània, i adquiria llibres en anglès i francès. Li van interessar els llibres en anglès, el 49 % del total, i en francès, el 41 %. Una part dels exemplars reunits per Toda provenien de polítics, parlamentaris i diplomàtics anglesos amb llargues carreres professionals i importants biblioteques, com ara Jean-Sylvain Van de Weyer (1802–1874), polític belga i diplomàtic a Londres. Altres antics posseïdors que van reunir notables biblioteques van ser advocats i militars, com ara el jutge James Lewis Knight-Bruce (1791–1866).

Paraules clau

procedències; marques de propietat; biblioteques

PROCEDENCIAS DE LOS IMPRESOS DE LA BIBLIOTECA DEL CASTILLO MONASTERIO DE ESCORNALBOU: LAS MARCAS DE PROPIEDAD DE LA COLECCIÓN DE EDUARD TODA

Resumen

Objetivos: este estudio analiza la procedencia de los libros de la colección adquirida por Eduard Toda en Inglaterra, que fueron trasladados a su residencia del Castillo Monasterio de Escornalbou. Es un caso singular de libros adquiridos en Londres y llegados a Cataluña entre 1912 y 1918, que se quedaron en la casa tras el traslado de Toda a Poblet. Finalmente, en el año 1983, la casa pasó a ser propiedad de la Generalitat de Cataluña y después de la Diputación de Tarragona. Los libros fueron catalogados por la Biblioteca de Cataluña y están en dos salas formando parte del recorrido turístico del edificio. Aquí se analizan sus características y los exlibris con la finalidad de ponerlos en valor en un futuro nuevo diseño museográfico de la casa.

Metodología: el estudio se ocupa de analizar los libros anteriores a 1901 incluidos en el Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico de Cataluña, con la finalidad de tener una visión global de la colección. A continuación, se hace el análisis de una selección de los exlibris y de las marcas de propiedad que se conservan en el Castillo Monasterio de Escornalbou. El estudio de las marcas identifica las utilizadas por Eduard Toda y las de los antiguos poseedores de los libros, detectando casos significativos de coleccionistas ingleses desde el siglo XVIII hasta inicios del siglo XX. También se han podido identificar algunos catálogos de venta de estas colecciones que han permitido precisar la procedencia de algunos ejemplares vendidos por Sotheby's y otras casas de subasta.

Resultados: los libros anteriores a 1901 son un total de 2.529 obras. La mayoría de ellos, un 87 %, son libros del siglo XIX, y un 11 % del XVIII; estos dos siglos reúnen el 98 % de la colección. El interés de Eduard Toda estuvo claramente orientado a la cultura europea contemporánea, y adquirió libros en inglés y francés. Le interesaron los libros en inglés, el 49 % del total, y en francés, el 41 %. Una parte de los ejemplares reunidos por Toda provenían de políticos, parlamentarios y diplomáticos ingleses con largas carreras profesionales e importantes bibliotecas, como Jean-Sylvain Van de Weyer (1802–1874), político belga y diplomático en Londres. Otros antiguos poseedores que reunieron notables bibliotecas fueron abogados y militares, como el juez James Lewis Knight-Bruce (1791–1866).

Palabras clave

procedencias; marcas de propiedad; bibliotecas

PROVENANCE OF THE PRINTS IN THE LIBRARY OF THE ESCORNALBOU CASTLE-MONASTERY: THE MARKS OF OWNERSHIP OF THE EDUARD TODA COLLECTION

Abstract

Objectives: this study analyses the provenance of the collection acquired by Eduard Toda in England which was then housed in his residence in the Escornalbou Castle-Monastery. It is an unusual case of a set of books which arrived in the castle between 1912 and 1918, and remained there after Toda moved to Poblet. The castle became the property of the Catalan government. The books were catalogued and are housed in two rooms which are included in the tour of the building organized for visitors. The features of the books and their bookplates will be analyzed with a view to their inclusion in the plans to turn the castle and its surroundings into a museum.

Methodology: to provide a general description of the collection, the study analyzes the books dating from before 1901 listed in the Collective Catalogue of Catalonia's Bibliographical Heritage and a selection of the bookplates and marks of ownership that are kept in the Escornalbou Castle-Monastery. The study of the marks of ownership aims to identify the ones used by Eduard Toda and the previous owners, and finds interesting cases of English collectors from the eighteenth to the early twentieth centuries. Some sales catalogues of these collections have also been identified that indicate the origin of certain copies sold by Sotheby's and other auction houses.

Results: a total of 2,529 books date from before 1901. Most of them, 87%, are from the nineteenth century, and 11% from the eighteenth; thus, these two centuries make up 98% of the collection. Eduard Toda was clearly interested in vernacular languages, since 49% of the books are in English and 41% in French. Some of the books collected by Toda were by English politicians, parliamentarians and diplomats with long professional careers who were owners of important libraries, such as Jean-Sylvain Van de Weyer (1802–1874), a Belgian politician and diplomat in London. Other owners of notable libraries were lawyers and army officers, such as Judge James Lewis Knight-Bruce (1791–1866).

Keywords

provenance

Rebut: 17/07/2021
Acceptat: 28/10/2021

1 Introducció

L'estudi de les procedències comença a oferir resultats d'interès en l'anàlisi de la formació i la disgregació de les col·leccions, i integra nous enfocaments en l'estudi dels orígens de les biblioteques i dels mitjans que en van permetre la reunió i les raons de la seva dissolució (Reed, 2017; Rebmeister-Klein, 2010). El tema no és nou, però s'ha renovat i integrat amb els interessos de catalogadors (Curwen; Jonsson, 2007; Pearson, 2005), els problemes i les consultes dels investigadors sobre l'origen dels fons (Martín Abad, 2007), el desenvolupament de projectes sobre disseminació de textos usant eines pròpies de les humanitats digitals (Clemens; Graham, 2007) i els estudis des de les biblioteques de reserva amb fons antics (Rodrigues; Vian, 2020a). En aquest article proposem un estudi dels llibres reunits per Eduard Toda a la seva casa d'Escornalbou. Aquests llibres formen part d'una casa-museu d'una xarxa pública de centres gestionats per la Generalitat de Catalunya.

L'article n'analitza les procedències mitjançant les marques dels anteriors posseïdors. Aquesta via ens permetrà conèixer millor i definir, de manera més precisa, les característiques i l'evolució d'una col·lecció (Czapnik, 2005). Aquest treball forma part d'un projecte més ampli engegat per l'Agència Catalana de Patrimoni Cultural, la Biblioteca Pública de Tarragona-Servei de Biblioteques i la Diputació de Tarragona, amb la idea de construir un portal web, millorar el coneixement de la col·lecció i renovar la part expositiva del Castell Monestir d'Escornalbou (Riudecanyes).

En el nostre treball proposem una visió global del catàleg de llibres anteriors a 1901 i l'estudi d'un conjunt de marques de propietat d'anteriors posseïdors. Aquest doble enfocament ha permès conèixer el fons i analitzar casos significatius d'exlibris. En aquest sentit, s'han tingut presents les recomanacions d'investigadors amb experiència en el terreny, com ara Gonzalo Sánchez-Molero (2020), Navarro Bonilla (2003) i Duroselle-Melish (2019), entre altres. El focus en aquest article se centrarà en les marques de l'exemplar, tot seguint la pista a l'estratigrafia del posseïdor, i en la "biografia de la còpia", aspectes que solen trobar-se en l'estudi de manuscrits i incunables, com indica Scheibe (2010), amb la finalitat de reconstruir les col·leccions i conèixer els posseïdors d'exemplars singulars en el marc d'una història cultural que inclou els llibres i les biblioteques com a part d'un ecosistema de cultura (Petrucciani, 2020).

El focus d'estudi seran les etiquetes impreses, les notes de Toda i els segells de tinta. Les marques permeten entendre com es va desenvolupar el procés de compra a Anglaterra i la seva incorporació a la biblioteca d'Eduard Toda durant els anys d'estada a Londres treballant per una naviliera, així com el seu posterior trasllat a Catalunya amb la finalitat de passar els últims anys de la seva vida dedicat a activitats de mecenatge i d'estudi del patrimoni cultural (Massó Carballido, 2016).

La biblioteca del castell d'Escornalbou va ser una de les biblioteques privades més importants i més lloades del seu temps, però Eduard Toda no era un col·leccionista ni un bibliòfil corrent, i la biblioteca personal que va formar tampoc no s'assemblava a les grans biblioteques privades de l'època: els seus fons no s'acumulaven ni s'exhibien, entraven i sortien i sempre estaven en moviment. El nostre personatge investigava, seleccionava, comprava i ideava col·leccions i lots amb la finalitat última de dotar les biblioteques i els equipaments culturals del país.

Són nombrosos els estudis sobre Eduard Toda i la donació de llibres que va fer en els anys vint i trenta del segle xx (Gort i Oliver, 2015; Estivill Rius, 2016), tot remetent des d'Escornalbou diverses caixes de llibres

i lots a biblioteques i arxius catalans (Gudayol, 2006). Ara ens ocuparem únicament dels llibres que es conserven al Castell Monestir d'Escornalbou, un fons menys estudiat i menys consultat i difós, essent més conegudes les seves relacions amb la Biblioteca Museu Víctor Balaguer (Comas i Güell, 2007), l'arxiver municipal de Barcelona Agustí Duran i Sanpere (Gonzalvo i Bou, 2001), el Centre de Lectura de Reus (Arnavat, 1993) i d'altres centres d'arreu de Catalunya.

Les donacions de llibres van arribar al seu punt àlgid durant els primers anys de la dècada de 1920, i després van aflluïxar, tot i que Eduard Toda segurament no va deixar mai de fer donacions. Al final de la seva vida, a Poblet, de molt gran, l'abril de 1939 tenia la intenció de fer una de les darreres trameses de llibres a Agustí Duran i Sanpere.

2 La biblioteca todiana actual al Castell Monestir d'Escornalbou

Eduard Toda i Güell (Reus, 1855 – Poblet, 1941) va ser diplomàtic, egipciòleg, escriptor, historiador, bibliògraf, bibliòfil i filantrop. La seva llarga trajectòria personal va estar unida sempre als llibres, especialment en les seves facetes de bibliòfil i de mecenes cultural. Travessà diverses etapes: primer com a diplomàtic (1875–1901), després va abandonar la carrera consular i va treballar com a gerent d'una empresa naviliera a Londres (1901–1919) i, finalment, va tornar definitivament a Catalunya, al castell d'Escornalbou, on es va dedicar a projectes i a tasques culturals. Va col·laborar i, més endavant exercí, com a professor de l'Escola de Bibliotecàries (1923–1932), i en una darrera etapa es va traslladar, de gran, al monestir de Poblet (1932–1941), tot centrant-se en la seva restauració.

En l'actualitat, la biblioteca del castell conserva una petita part dels llibres reunits, repartida per les prestatgeries de dues sales que ja apareixen fotografiades en els anys vint, i que van ser reproduïdes en moltes revistes de l'època. L'historiador i arxiver Agustí Duran i Sanpere va guardar en la seva col·lecció fotogràfica dues imatges de les sales que mostren la biblioteca i les taules de treball, amb els quadres i les escultures que la mare d'Eduard Toda, Francesca Güell, va reunir quan buscava mobiliari per al castell, en l'etapa en què el seu fill residia a Londres. Avui dia el castell és un espai museogràfic que rep visites i està conservat per la Generalitat de Catalunya.

Biblioteca del Castell Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou (1921) Font: Arxiu Nacional de Catalunya. ANC1-132-N-425. Col·lecció fotogràfica d'Agustí Duran i Sanpere. <http://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/>

Els llibres de la col·lecció anteriors a 1901, que podem veure en el recorregut per l'edifici, van ser catalogats i incorporats al Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya. També es conserva en el castell-monestir el moble amb les fitxes elaborades per Eduard Toda i els seus col·laboradors. El catàleg en línia ens ofereix la informació dels llibres disponibles en l'actualitat, molts del quals van quedar a Escornalbou quan ell va marxar a Poblet (Gonzalvo i Bou, 2016). Es tracta d'un patrimoni singular de notable valor, ja que són llibres que difícilment es troben en altres biblioteques del territori. La col·lecció dona una panoràmica del món cultural anglès i francès que va interessar a les elits culturals catalanes de principis del segle XX.

Biblioteca del Castell Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou (1921). Font: Arxiu Nacional de Catalunya. ANC1-132-N-424. Col·lecció fotogràfica d'Agustí Duran i Sanpere. <http://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/>

Els llibres anteriors al segle XX són un total de 2.529 obres. La majoria d'ells, un 87 %, són llibres del segle XIX, i un 11 %, del XVIII. Aquests dos segles reuneixen el 98 % de la col·lecció. El conjunt és revelador dels diversos interessos d'Eduard Toda, però és una mostra petita, i les obres que es van publicar en diversos volums no s'han conservat sempre completes. Algunes vegades va adquirir duplicats, la qual cosa acostumava a passar en les compres de lots que va fer sovint durant l'etapa londinenca. Els diversos estudiosos que s'hi han aproximat calculen que el nombre de peces que contenia anava dels 60.000 volums que, pel cap baix, anota Jordina Gort (2015), a les gairebé 80.000 peces que li calculava Joan Ruiz i Porta cap al 1927. El 1920, Jordi Rubió ja parlava de més de 60.000 volums (Fontanals; Losantos, 2007, p. 154). Tanmateix, precisar-ne més l'embalum és una tasca impossible per diverses raons: d'una banda, la biblioteca era un ens dinàmic, de manera que molts dels llibres i dels documents que hi entraven constantment feien una parada curta abans de ser enviats a les biblioteques i als arxius que fins entrada la dècada dels anys trenta van rebre les generoses donacions de Toda; de l'altra, els diferents tipus documentals que s'hi aplegaven no en facilitaven el recompte: des de llibres, fullets i revistes, fins a estampes i gravats, a papers personals (propis i de tercers, com els d'Alí Bei) i documents d'arxiu pobletans que Toda va organitzar, classificar i relligar abans d'instal·lar-los a Poblet (Estivill Rius, 2016, p. 2). En aquest cas, els que queden avui al castell-monestir representarien un 5 % de tots els que hi van arribar, si és que realment va adquirir aquests seixanta mils volums.

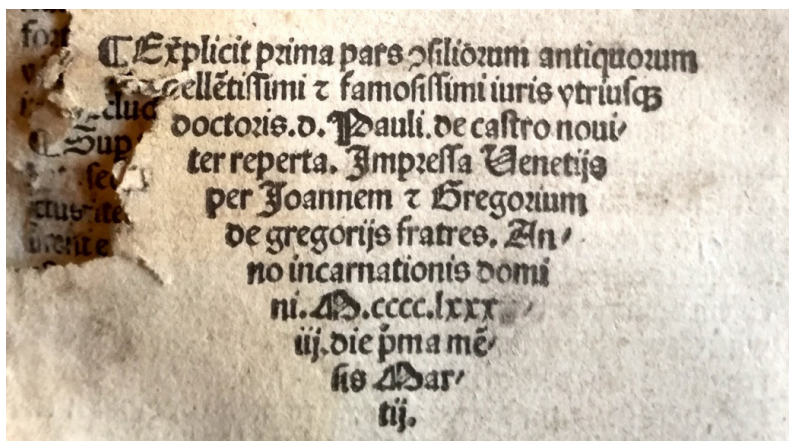
Segles	Títols
XV	1
XVI	5
XVII	43
XVIII	277
XIX	2.203
Total	2.529

Taula 1. Els impresos antics de la biblioteca del Castell Monestir d'Escornalbou.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya

Els llibres del castell-monestir van ser els que no es van distribuir a altres centres, i possiblement es tracta d'una feina inacabada de repartiment i mecenatge, per això cal valorar-los amb cautela i són el reflex de molts altres que Toda va comprar a Anglaterra (Gort i Oliver, 2015). L'any 1917, quan residia a Londres, anuncia a la premsa la intenció de fer cessió de la seva gran biblioteca a la Biblioteca de Catalunya, de l'Institut d'Estudis Catalans, a fer-se efectiva quan resideixi a Escornalbou (1920–1924). Des de Londres planificava les adquisicions i les posteriors donacions, especialment a grans centres com la Biblioteca de Catalunya, l'Arxiu de la Ciutat de Barcelona o el Monestir de Montserrat. La recent formada Biblioteca de Catalunya, emmarcada en l'obra noucentista de la Mancomunitat, va ser, tal com havia estat anys abans la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, el gran equipament cultural català que calia enriquir en l'etapa de formació. Eduard Toda va iniciar les donacions des de Londres, quan encara formava part de l'Institut d'Estudis Catalans, i als inicis dels anys vint s'hi sumaran 14.000 obres més. El monestir de Montserrat iniciava a començaments dels anys vint una renovació cultural i de catalanització profunda esperonada per l'abat Marçet, amb personatges destacats com Anselm Albareda, impulsor directe de la represa, ampliació i esplendor de la biblioteca, la impremta i l'arxiu. La correspondència d'Eduard Toda amb l'abat Marçet manifesta una ferma voluntat de deixar empremta en aquesta represa cultural, i ho va fer amb uns 9.000 volums que incloïen els fons recuperats de la biblioteca de la Cartoixa d'Escaladei: llibres de teologia, d'història de les missions, de biografies eclesiàstiques i del protestantisme, entre altres. L'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona també va ser un dels centres més beneficiats i durant més temps, possiblement a causa de l'amistat personal amb Agustí Duran i Sanpere. Aquí va fer-hi la donació dels papers d'Alí Bei i de les edicions de les seves obres, de les col·leccions de llibres anglesos i francesos sobre Espanya i Catalunya i d'estampes i gravats en quantitats importants. Segons Assumpció Estivill (2006), es tractaria de 7.000 llibres, uns 6.000 gravats amb retrats de personatges il·lustres i una bona col·lecció de retrats fotogràfics de personatges del món de la cultura, la noblesa i de tipus popular.

Els quaranta-tres llibres del segle XVII representen una petita mostra dels molts que va posseir i que es van repartir per centres com la Biblioteca de Catalunya i el Monestir de Montserrat. També hi ha cinc llibres del segle XVI i un incunable de dret de Paul de Castro, en concret un dels volums dels *Consilia antiqua et nova* (1493) impresos a Venècia (ISTC ip00167100).

Colofó de l'exemplar de la biblioteca d'Escornalbou dels *Consilia antiqua et nova* de Paul de Castro (1493). Aquest exemplar no apareix en la fitxa de l'edició del catàleg de títols breus Incunabula.

<https://data.cerl.org/istc/ip00167100>. Font: P. Rueda

A la casa també hi queden alguns manuscrits als prestatges i una selecció de llibres del segle xx de literatura i d'història que s'atresoren a la biblioteca del castell, especialment a la sala del despatx. Tots els llibres que van romandre a la biblioteca van ser els que finalment Toda no va donar ni va portar a Poblet, i que van quedar-se "encallats" allà, allunyats de l'ús al què el nostre personatge i els seus visitants els tenien acostumats. Després de la marxa de Toda cap al Monestir de Poblet per centrar-se en la seva restauració, són pocs els testimonis de lectors d'aquest fons que podem trobar. Puntualment algun article de premsa en fa esment, com el que va publicar Montserrat i Torrens (1990) a *La Vanguardia*, tot donant a conèixer els nombrosos títols de memòries i epistolars de la col·lecció escrits per dones.

Des dels anys quaranta, l'edifici i els llibres van passar a ser propietat de la família Llopis, que els van mantenir als prestatges, però que només ocupaven la casa als estius, convertint-la en una segona residència. Els Llopis afegirien algun volum més a la col·lecció, bàsicament textos religiosos com *La Luz del menestral*, ó sea, *colección de vidas de fieles esclarecidos que se santificaron en profesiones humildes* (1875) de Francisco Butiñá (1834–1898), al qual Juan Llopis va afegir la seva signatura. També es conserven alguns exlibris de José M.ª Llopis Borràs, que fa servir en el seu disseny motius d'Escornalbou i reutilitza el "BOV" amb una creu que ja s'hi havia emprat anteriorment i una al·lusió a la mitra de Tarragona amb una "T" a l'escut, vinculada a la dependència tarragonina de la baronia d'Escornalbou.

Exlibris, solts i sense enganxar, de José M.ª Llopis Borràs conservats a l'interior del llibre de Charles François du Périer Dumouriez, *La vie du général Dumouriez* (1795) que va pertànyer a Eduard Toda.

Font: P. Rueda

A Eduard Toda li van interessar els llibres en anglès, un 49 % del total, i en francès, un 41 % dels que queden al castell-monestir. Aquests sumen 2.276 títols, d'un total de 2.529 anteriors a 1901. Això dona una idea clara de les compres massives que va fer en el mercat anglès del llibre, ja que entre els col·leccionistes anglesos va haver-hi un especial interès pels llibres en francès, una de les llengües més comunes en la diplomàcia i entre les elits culturals angleses. La biblioteca reflectia una notable riquesa de temàtiques i incloïa alguns llibres en italià que tenen exlibris de col·leccionistes anglesos, algunes obres en portuguès (una llengua que Toda llegia perquè va estar a Macau com a diplomàtic) i, molt puntualment, obres en alemany. Entre els llibres en espanyol tenia un lot de 133 exemplars de temàtiques molt variades, però principalment del segle XIX.

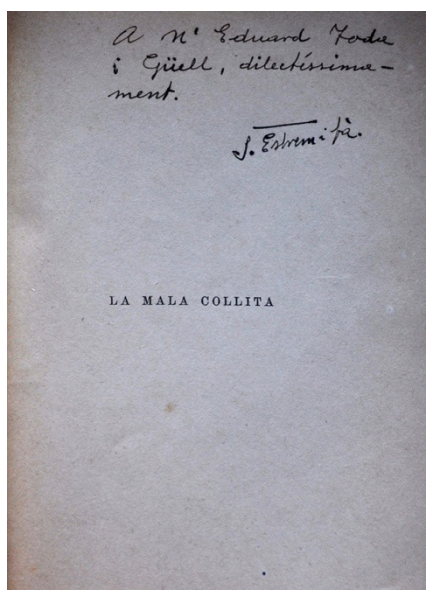
Alguns llibres antics estaven relacionats amb el món franciscà, com el *Memorial apologético* (1651) de Francesc Subirats i la crònica del convent de Juan Papió a *El Colegio Seminario del Arcangel San Miguel de Escornalbou* (1765), així com altres de temàtica local com el de Josep Rocamora i Plana, *Reus en el mar* (1897) i orientats al coneixement de l'arqueologia tarragonina, com el de Bonaventura Hernández Sanahuja (1810–1891), *El indicador arqueológico de Tarragona: manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías* (1867).

Llengua	Títols
Alemany	3
Anglès	1.239
Àrab	1
Català	15
Espanyol	133
Francès	1.037
Grec	1
Italià	47
Llatí	47
Portuguès	6
Total	2.529

Taula 2. Les llengües dels llibres impresos de la biblioteca del Castell Monestir d'Escornalbou.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya

També tenia un petit lot de llibres en català d'amics seus com *Lo romiatge de l'anima* (1897), de Víctor Balaguer (1824–1901), i de persones amb les quals va mantenir contacte com Alexandre de Riquer (1856–1920), de qui tenia l'obra *Quan jo era noy* (1897). També hi havia persones que li regalaven les seves obres, com el poeta falsetà Salvador Estrem i Fa (1893-1936), que va escriure de la seva mà una dedicatòria a Toda a *La mala collita* (Reus, 1930), i Marian Roca i Munté (1886-1976) que li va regalar el fullet titulat *Cinc setmanes al Castell de Pilats* (Reus, 1925), dedicat a "l'admirat bibliòfil Sr. Eduard Toda".

Exemplar de la biblioteca d'Escornalbou amb la dedicatòria a Eduard Toda del periodista i poeta Salvador Estrem i Fa del seu llibre *La mala collita* (1930). Font: P. Rueda

D'altra banda, a la col·lecció trobem llibres de moltes procedències; de fet es van editar a 136 ciutats diferents. Té llibres majoritàriament europeus, però també hi ha llibres nord-americans, de l'Equador i d'Argentina, o de llocs més llunyans com Levuka (Fiji) i Hong Kong. Uns dos mil dels seus títols (el 82 %) es van editar a set ciutats, però sobretot a Londres (1.067 títols) i a París (820 títols). Aquests dos grans centres editorials van ser els focus principals que van proveir els lectors britànics i els col·leccionistes com Eduard Toda.

Principals ciutats d'edició	Títols
Londres	1.067
París	820
Madrid	62
Barcelona	45
Brussel·les	32
Nova York	31
Àmsterdam	21
Total	2.078

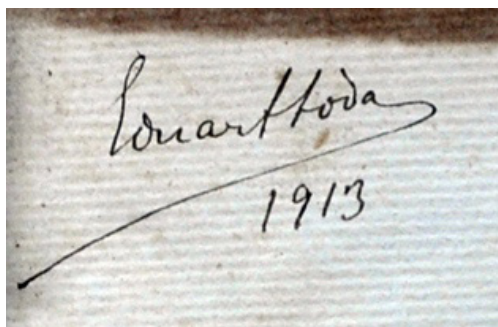
Taula 3. Les principals ciutats d'edició dels llibres de la biblioteca del Castell Monestir d'Escornalbou. Font: elaboració pròpia a partir de les dades del Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya

3 Els exlibris d'Eduard Toda

A la biblioteca d'Escornalbou, molts exemplars tenen una anotació a ploma a les guardes amb la signatura d'Eduard Toda i una data, generalment 1913 o 1914, que revela el moment en què el nostre personatge començaria, durant l'estada a Londres, a marcar molts dels exemplars amb el seu nom. Aquest va ser un

element important d'identificació de la col·lecció en el moment de començar els preparatius pel seu retorn a Catalunya, que l'inici de la Primera Guerra Mundial va frenar durant uns anys.

La tradició de tenir una marca personal que permetés identificar els llibres provenia d'una llarga trajectòria, molt especialment a la fi del segle XIX, quan el col·leccionisme i el món del exlibris van coincidir per fomentar les etiquetes impreses amb una identificació del propietari (Pearson, 2019). Aquestes marques van tenir un èxit extraordinari i es van començar a col·leccionar i a encarregar a dibuixants i a gravadors de renom, i fins i tot es van convertir en un símbol més del prestigi de la col·lecció (Delgado Casado, 1996; Rodrigues; Vian, 2020b). En el marc del món de l'exlibris, Anglaterra tenia una llarga trajectòria, amb obres que recollien els més destacats i que en promovien l'ús, com la de John Byrne Leicester Warren baró de de Tabley titulada *A Guide To The Study of Book-plates (Ex-Libris)* (1880).

Signatura a ploma d'Eduard Toda a les guardes del llibre de James Russel, *Letters From A Young Painter Abroad To His Friends In England* (1750). Font: Marina Miquel Vives

L'interès de Toda pel món del llibre també es va reflectir en els seus exlibris. Al llarg dels anys en va posseir quatre, identificats per Angulo Fernández i Molina Guerra (1989, p. 2248). En el cas dels llibres que es conserven en el Castell Monestir d'Escornalbou, utilitzaria fins a tres dissenys diferents, impresos amb diverses tècniques, grandàries i colors. Mossèn Jaume Barrera i Escudero, col·laborador i amic de Toda, els va col·leccionar i va aconseguir reunir-los en el seu àlbum de records d'Escornalbou, però va deixar fora l'exlibris que havia dissenyat Alexandre de Riquer. Es tractava d'una refinada representació femenina, nua i amb una veladura, amb al·lusions a les ciències i a les arts, que fou valorada per Ricard Vives (1925) com una composició "atraient i robusta" amb referències a la llum, a la ciència i a les arts (Yebra, 1983, p. 137). Tanmateix, aquesta imatge encaixava amb el nou paradigma en què Eduard Toda volia enquadrar-se com a mecenes a Escornalbou i, per descomptat, a mossèn Barrera no li va semblar adequada, ja que era un home d'idees conservadores. El paper de Riquer en la renovació de l'exlibris a Catalunya va ser decisiu i va rebre nombrosos encàrrecs de col·leccionistes (Yebra, 1983). El prestigi dels seus dissenys el va convertir en un col·laborador habitual dels socis de l'Asociación de ExLibristas ibéricos, i els seus dibuixos i estampes van aparèixer amb freqüència a la *Revista ibérica de exlibris* (1903–1905) fundada per Víctor Oliva, sense oblidar el seu paper al costat de la Societat Catalana de Bibliòfils, en la qual tornem a trobar Riquer des dels seus inicis, l'any 1903, al costat de Pau Font de Rubinat, de Reus, i amic d'Eduard Toda (Bellveser, 1990).

Exlibris calcogràfic a l'aiguafort en tinta sèpia d'"Eduard de Toda", signat al peu per A. de Riquer. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, AHCB3-041/5D64-01/02. 28,5 x 22 cm (petjada de la planxa, 20 x 16 cm).
Font: P. Rueda

Un dels dissenys per a Toda es va fer a Londres utilitzant el bou com a símbol del monestir, i precisament va anar adoptant aquest nou exlibris quan va decidir instal·lar-se a Escornalbou i formar una biblioteca amb els fons adquirits a Anglaterra. L'any 1913, l'artista C. G. Underwood dibuixaria un medalló amb el cap d'un bou i la frase "Ex libris Escornalbov", del qual es van fer diverses tirades, una estampació litogràfica en negre i fotogravats en diversos colors (Vives, 1925; Angulo Fernández; Molina Guerra, 1989, p. 2248–3). Les tècniques fotomecàniques es van fer servir per obtenir formats més petits i econòmics que eren més adequats per fixar a les guardes. Això permetia obtenir centenars d'exlibris que es fixaven en els exemplars; en el cas d'Eduard Toda, en necessitava milers per a les seves noves adquisicions.

Col·lecció de diferents exlibris de la Biblioteca d'Escornalbou d'Eduard Toda.
Font: Jaume Barrera i Escudero. *Sant Miquel d'Escornalbou* (1921–1929). BC Ms. 8995, h. 20v-21r

Un segon exlibris de temàtica d'Escornalbou fou dissenyat el 1914 per l'artista Josep Triadó Mayol (1870–1929), amb la imatge d'un bou i la llegenda "Biblioteca d'Escornalbou. E. Toda" (Angulo Fernández; Molina Guerra, 1989, p. 2248–2). En aquest cas, es van fer diverses tirades en fotogravat, de diferents grandàries, en color negre i vermell. El resultat era un petit exlibris molt adequat per fixar a les guardes davanteres, generalment a la primera fulla de guarda del llibre. Una tradició que Toda va seguir acuradament, tot procurant col·locar el seu al costat dels anteriors. En això va ser molt curós, ja que ni arrencava ni mutilava els exlibris d'antics posseïdors, encara que això impliqués que el seu quedava desplaçat, generalment a la part inferior, però sense impedir la lectura de l'etiqueta anterior. Aquesta pràctica ha permès reconstruir l'estratigrafia d'anteriors propietaris dels exemplars, al mateix temps que ha facilitat entendre com els va adquirir i sobre la base de quines col·leccions va poder reunir la seva. Els exlibris els trobem en nombrosos exemplars d'Escornalbou, tant en els que es conserven actualment a l'edifici com en els que va repartir a diverses institucions (Estivill Rius, 2016). És un dels elements més reveladors de la biblioteca reunida per Toda durant els seus anys anglesos.

Col·lecció de diferents exlibris de la Biblioteca d'Escornalbou d'Eduard Toda.

Font: Jaume Barrera i Escudero. *Sant Miquel d'Escornalbou* (1921–1929). BC Ms. 8995, h. 22v-23r

Un nou exlibris de temàtica d'Escornalbou el va dibuixar l'advocat Pau Font de Rubinat, amic d'Eduard Toda i reconegut bibliòfil, amb el qual compartia la passió pels llibres (Anguera, 1997). Riquer i Palau, en el seu estudi pioner a Catalunya titulat *Els ex-libris i l'ex-librisme* (1952) recorda que "Pau Font i de Rubinat, excel·lent ex-librista, dibuixà, de manera didàctica i admirable, alguns ex-libris per a les seves amistats", i continua explicant que "fou el primer bibliòfil espanyol que en la nova època de l'ex-librisme es feu fer ex-libris per a la seva importantíssima biblioteca" (Riquer, 1952, vol. II, p. 47). Un dels seus dissenys el va fer l'any 1921 amb un original exlibris circular amb la llegenda "Ex libris Edvart Toda" i al centre la paraula "BOV". Aquesta vegada, el model era el dibuix d'un plat de l'antic convent. L'exlibris aconseguia connectar la col·lecció amb la història de l'edifici, un aspecte que a Toda li havia interessat especialment, ja que en aquells anys estava reconstruint la història del monestir des dels seus inicis. Les restes materials i les peces

arqueològiques van ser, juntament amb els documents i els llibres, els aspectes que més interessaven en aquell moment a Toda. Precisament en aquests anys, després del seu retorn, estava completant els seus estudis històrics i reunia materials per escriure la *Història d'Escornalbou* (1926) i la *Bibliografia espanyola d'Itàlia* (1927–1931). Igual que en altres casos, aquest exlibris va tenir diverses tirades, en dues grandàries diferents, i en color blau i taronja.

Col·lecció de diferents ex-libris de la Biblioteca d'Escornalbou d'Eduard Toda. Jaume Barrera i Escudero. *Sant Miquel d'Escornalbou*. 1921–1929. BC Ms. 8995, h. 21v-22r.

Font: Jaume Barrera i Escudero. *Sant Miquel d'Escornalbou* (1921–1929). BC Ms. 8995, h. 21v-22r

4 Les marques de procedència dels llibres de la col·lecció

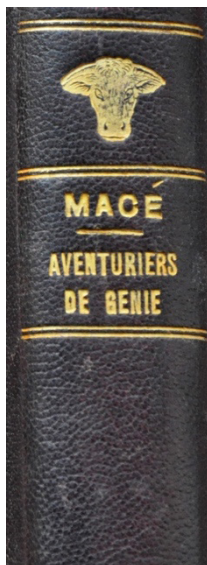
La majoria de les enquadernacions dels exemplars d'Escornalbou van ser les que va fer Eduard Toda en el moment de la seva adquisició, i en la majoria dels casos no estan signades ni són peces de col·leccionista. Algunes tenen etiquetes i segells de les llibreries que les van vendre o que les van enquadernar, i en una gran part dels casos són llibreters anglesos, especialment londinencs.

Etiqueta de "Henry Sotheran & Co. Bookseller to the King. 140, Strand. London. W.C." a les guardes de la *Historia de la conquesta de México* d'A. de Solís (Barcelona, 1771). Toda va donar aquest llibre a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, B.1.771 12° 1(1–2). Ex-libris de Toda. Ex-libris de Henry Charles Blaksley.

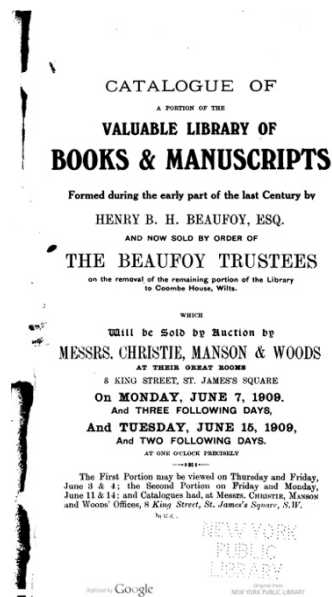
Font: P. Rueda

En un cas, a les *Aventuriers de génie* (1920), de Gustave Macé (1835–1904), una edició econòmica de les aventures d'un policia parisenc, es va tornar a enquadrar amb una senzilla holandesa amb puntes, i l'enquadrador va fer servir un ferro amb el cap d'un bou, una prova de l'interès de Toda per vestir els seus llibres connectant-los amb la seva nova residència; fins i tot tenia col·laboradors entre els seus convidats a Escornalbou. En una carta de Lluís Camós a Agustí Duran i Sanpere, amb data 20 de setembre de 1928, explicava el cas d'en "Serraclara de qui el Sr. Toda acaba de descobrir les seves dots d'artista del pinzell, que està treballant com un negre en rotular i ornamentar llocs de llibres relligats de nou" (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Toda B-162-1928). No obstant això, la major part dels llibres preservats al castell-monestir van mantenir les enquadracions prèvies.

Ferro daurat al lloc d'*Aventuriers de génie* (1920). A les guardes, el llibre inclou l'exlibris dissenyat per C. G. Underwood i la signatura de Toda amb data de 1913. Font: Marina Miquel Vives

Els llibres procedien d'anteriors col·leccions i contenien exlibris que ens permeten conèixer algunes de les procedències. Una part d'aquests volums foren venuts en subhastes a Londres, com va passar amb els llibres de Henry Benjamin Hanbury Beaufoy (1786–1851), posats a la venda l'any 1909 en una subhasta de Christie, Manson & Woods, però alguns dels seus llibres van arribar a les mans d'Eduard Toda. A la seva biblioteca trobem exemplars que procedien de col·leccionistes anglesos del segle XVIII que van iniciar el gust pel col·leccionisme de peces singulars a Anglaterra, un fenomen que McKitterick (2018) analitza en el marc de l'interès pel llibre rar i per la formació de biblioteques úniques, com també analitza Potten (2015) en ocupar-se de l'afició del col·leccionisme per l'objecte en si mateix propi de la bibliofília. Eduard Toda no era l'únic interessat en aquests volums, i altres col·leccionistes (i llibreters) anaven a aquestes subhastes i visitaven les llibreries. En una carta amb data 11 de novembre de 1922 d'Eduard Toda a l'arxiver municipal Agustí Duran i Sanpere, aquest recordava que: "Es terrible la mort tràgica del pare Elizondo, era bibliòfil fins al moll dels ossos, i a ell dec les troballes de los millors llibres de ma col·lecció. Lo que hi ha és que lo preu era per ell un mínim detall i tractava les lliures esterlines com si fossin sols pessetes" (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Toda B-162-1922).

Catàleg de venda dels llibres de Henry B. H. Beaufoy (1786–1851) de l'any 1809, subhasta de Christie, Manson & Woods. Font: <https://babel.hathitrust.org/c>

Les subhastes, habituals en el comerç del llibre anglès, donaven l'oportunitat de comprar per lots. Londres reunia alguns dels millors llibreters del país, que a més tenien contactes internacionals, fet que va convertir el mercat anglès en un dels més actius, especialment des de finals del segle XIX i fins a l'inici de la Primera Guerra Mundial (Mandelbrote, 2007). En aquests anys, algunes ciutats com París i Londres van convertir-se en el paradís del col·leccionisme (Silverman, 2019). A Londres hi arribaven importants lots d'arreu del Regne Unit que es venien mitjançant catàlegs de col·leccions de gran interès (Pearson, 2006). El dinamisme del mercat i la forta competència entre llibreters i subhastadors van permetre que circulessin volums extraordinaris i que el preu de molts exemplars fos assequible si es tenia paciència i un bon coneixement del mercat.

Exlibris de Henry Benjamin Hanbury Beaufoy (1786–1851) en el llibre de Charles Francis Sheridan, *A History of the Late Revolution in Sweden* (London, 1778) adquirit per Toda. Font: Marina Miquel Vives

Ralph Willett (1719–1795) era un reconegut bibliòfil britànic interessat en els llibres del segle XV, a més d'un notable col·leccionista de gravats i dibuixos. Els seus llibres foren venuts el 1814 en una subhasta, dispersant-se la biblioteca reunida a la Merley House, un bell edifici que s'ha preservat fins als nostres dies a Wimborne, Dorset. De la seva col·lecció, avui dia escampada per moltes biblioteques, Eduard Toda va adquirir els volums d'Éléazar de Mauvillon (1712–1779), amb l'*Histoire de Gustave-Adolphe, roi de Suede* (Àmsterdam, 1764). Un altre notable col·leccionista era Charles Butler, que tenia residència a Londres i a Warren Wood, a Hatfield. Els seus llibres els va vendre Sotheby's a Londres el 5 d'abril de 1911. Eduard Toda també va adquirir alguns dels seus volums, com l'acurada edició de *A Description of the Antiquities and Curiosities in Wilton-House* (Salisbury, 1786), que descriu una col·lecció d'antiguitats.

Una part dels llibres reunits per Toda provenien de polítics, parlamentaris i diplomàtics anglesos amb llargues carreres professionals i importants biblioteques. Alguns d'ells amb interessos per la cultura espanyola, que van arribar a reunir obres literàries d'interès; de fet, Eduard Toda va aconseguir algunes edicions del XVIII fetes a Espanya mitjançant aquests col·leccionistes (Iglesias-Rogers, 2021). Es el cas del terratinent George Granville Leveson-Gower (1758–1833), marquès de Stafford i duc de Sutherland, que va viatjar com ambaixador a França durant la Revolució Francesa i va tenir una llarga carrera política. L'escut nobiliari és el que figura a l'exlibris que van portar els llibres reunits a la Stafford House, lloc on van viure els ducs de Sutherland fins l'any 1912, casa que ha perdurat a Londres com la Lancaster House. Eduard Toda va comprar algun dels seus llibres a les premses dels Elzevier del segle XVII, marcat amb una etiqueta amb l'escut nobiliari d'aquesta família.

Exlibris amb l'escut heràldic de George Granville Leveson-Gower (1758–1833) en el llibre de Tommas De Santis, *Historia del tumulto di Napoli* (Leyden, 1652) comprat per Toda. Font: Marina Miquel Vives. L'escut de la dreta és a https://en.wikipedia.org/wiki/George_Leveson-Gower,_1st_Duke_of_Sutherland

En la col·lecció de Toda hi ha volums procedents de la biblioteca de Jean-Sylvain Van de Weyer (1802–1874), polític belga i diplomàtic a Londres, que va ocupar el càrrec de vicepresident de la London Library des de 1848 fins a 1874. Aquesta biblioteca, fundada l'any 1841, ha seguit fins als nostres dies com un focus de cultura, semblant a l'Ateneu Barcelonès i a altres clubs i entitats que reunien escriptors, polítics i periodistes, tot seguint l'estela de les biblioteques dels clubs del romanticisme (Ferris, 2015). La biblioteca de Van de Weyer va passar a mans del seu fill, Victor Bates Van de Weyer (1839–1915), que va instal·lar la col·lecció a la seva casa de New Lodge, a Windsor Forest. D'aquesta biblioteca, Eduard Toda va aconseguir alguns llibres en francès i anglès relacionats amb la Revolució Francesa: de Louis-Sébastien Mercier

(1740–1814), *Le Nouveau Paris*, i de Joshua Lucock Wilkinson, *The Wanderer, or A collection of anecdotes and incidents with reflections, political and religious, during two excursions, in 1791 and 1793, in France, Germany and Italy* (1795). Tal com recordava Eduard Toda a Jaume Barrera en una carta amb data 7 de gener de 1926, "de la secció francesa de lo que aquí queda de biblioteca, molts llibres de memòries de les guerres napoleòniques, de Lluís XIV a Lluís XVI, imperi i restauracions". Una part d'aquests llibres encara és guarda a Escornalbou.

Exlibris amb l'escut heràldic de Jean-Sylvain Van de Weyer al costat d'un altre exlibris heràldic signat per A. Scott i l'exlibris de Toda dissenyat per J. Triadó en el llibre de Louis-Sébastien Mercier, *Le Nouveau Paris* (A Brunsvic, [1798?]). Font: Marina Miquel Vives

Altres posseïdors que van reunir notables biblioteques van ser advocats, jutges i militars. Alguns d'ells apareixen ressenyats en un dels manuals del col·leccionisme victorià, el text *The Book-Hunter in London: Historical and other Studies of Collectors and Collecting* (1895) de W. Roberts, que fa una radiografia de les col·leccions i dels seus propietaris al Regne Unit. Entre els jutges, destaca l'exlibris de James Lewis Knight-Bruce (1791–1866) amb una esplèndida decoració arquitectònica emmarcant l'escut d'armes de la família. Igual que altres col·leccionistes, formava part de societats d'antiguitats i de clubs de lectura. Alguns membres d'aquesta família també van ser acadèmics de la Royal Society de Londres.

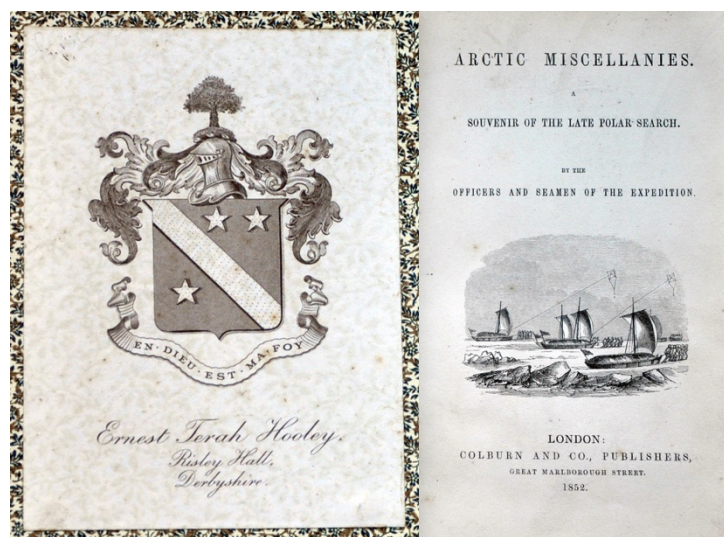
Exlibris de Sir James Lewis Knight-Bruce, mort l'any 1866 a Roehampton Priory, Surrey, en el llibre de John Moore, *A Journal during a residence in France* (London, 1793). Foto: Marina Miquel Vives. Al centre i a la dreta, l'escut d'armes i el retrat de Sir James Lewis Knight-Bruce, jutge d'apel·lacions de la cancelleria (1851–1866). Font: https://en.wikipedia.org/wiki/James_Knight-Bruce

En nombrosos casos, les col·leccions formades durant generacions es van disgregar per falta d'hereus o per la venda dels béns. En el cas dels vescomtes de Sydney, van utilitzar diferents etiquetes amb el seu escut heràldic, però l'arribada d'aquestes col·leccions al mercat de llibreries angleses va permetre la formació de noves col·leccions i els bibliòfils van saber aprofitar aquest actiu mercat de compra-venda.

Etiquetes calcogràfiques amb l'estampació de l'exlibris dels vescomtes de Sydney, probablement de John Thomas Townshend, segon vescomte de Sydney (1764–1831). Font: Marina Miquel Vives

En aquest context, Eduard Toda va tenir nombroses oportunitats per adquirir aquests exemplars, com va passar amb el cas d'Ernest Terah Hooley, un financer anglès que va participar en diverses estafes fallides i va acabar a la presó per frau l'any 1912. Toda va poder comprar un llibre d'expedicions àrtiques titulat *Arctic miscellanies: A souvenir of the late polar search* (1852) que estava a la casa que Hooley va adquirir a Risley Hall, Derbyshire, l'any 1888. L'exlibris d'aquest corredor de borsa conté l'escut heràldic amb un lema en francès "En Dieu est ma foi".

Exlibris d'Ernest Terah Hooley (1859–1947); el llibre probablement va ser adquirit per Toda després de les severes dificultats de Hooley amb la llei i els creditors, i de la fallida dels seus negocis l'any 1911.

Font: Marina Miquel Vives

5 Conclusions

La biblioteca d'Eduard Toda al Castell Monestir d'Escornalbou és un cas singular i de gran interès que recull bona part de les inquietuds i dels interessos cosmopolites de la burgesia catalana dels inicis del segle XX. És probable que es tracti d'una part que va quedar pendent de repartir a causa de l'edat avançada i de l'estat de salut d'Eduard Toda, que va residir al Monestir de Poblet al voltant de 1932. Poc després, les circumstàncies històriques compliquen encara més la possible gestió de la col·lecció.

D'altra banda, les col·leccions del castell són un cas excepcional pels seus orígens, ja que van ser reunides a Londres sobretot els anys previs a la Primera Guerra Mundial (entre 1912 i 1914) i per la seva singularitat almenys en tres aspectes: el primer, pel fet d'incloure llibres europeus sobre temàtiques tan diverses i poc comunes en altres col·leccions catalanes de l'època, amb especial atenció als llibres d'història, literatura o biografies; el segon, per la voluntat de Toda de deixar una empremta repartint els llibres a grans biblioteques com a motor de transformació i d'enriquiment cultural, que va practicar al llarg de la seva vida; i, finalment, per la seva connexió amb l'escriptura dels llibres i el treball bibliogràfic, ja que l'any 1926 Toda va publicar la *Història d'Escornalbou* i el 1929 va concloure la *Bibliografia espanyola d'Itàlia*.

En el marc dels estudis sobre la procedència, queda per fer una notable tasca d'estudi i de reconstrucció a partir dels exlibris dels llibres reunits per Eduard Toda. El cas presentat ajuda a resoldre una part de les procedències, idèntiques a les d'altres llibres donats per Toda a diversos centres patrimonials. El treball en equip de les biblioteques que van rebre aquests fons permetria un coneixement global de les procedències. Es un estudi que queda pendent, però que revela la necessitat de col·laborar i de cooperar per desenvolupar projectes que vagin més enllà dels centres de manera aïllada. En l'estudi de les procedències, l'intercanvi d'informació i l'elaboració de projectes conjunts és, sens dubte, la millor via.

Nota

Aquesta recerca forma part del projecte de transferència "La biblioteca d'Eduard Toda al castell d'Escornalbou: estudi i anàlisi de peces singulars de la col·lecció" impulsat per l'Agència Catalana de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya. Volem agrair la lectura del text i els comentaris fets per Marina Miquel.

Bibliografia

- Anguera, Pere (1997). *Pau Font de Rubinat: Reus, 1860–1948: vida i actuacions d'un bibliòfil catalanista*. Reus: Museu Comarcal Salvador Vilaseca.
- Angulo Fernández, Consuelo; Molina Guerra, M.ª Luisa (1989). *Catálogo de ex libris de bibliotecas españolas en la Biblioteca Nacional*. Madrid: Ministerio de Cultura. Dirección General del Libro y Bibliotecas.
- Arnavat, Albert (1993). "Eduard Toda i el Centre de Lectura de Reus". *Revista del Centre de Lectura de Reus*, núm. 1, p. 17. <<https://www.raco.cat/index.php/RevistaCLR/article/view/229547>>. [Consulta: 19/04/2021].
- Bellveser, Enric (1990). *De la marca manuscrita a l'actual ex-libris: llibre de l'exposició*. València: Ajuntament; Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Generalitat Valenciana.

- Clemens, Raymond; Graham, Timothy (2007). "Assessing manuscript origin and provenance". A: *Introduction to Manuscript Studies*, p. 117–128. Ithaca: Cornell University Press.
- Comas i Güell, Montserrat (2007). *La Biblioteca Museu Balaguer, un projecte nacional català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Curwen, Tony; Jonsson, Gunilla (2007). "Provenance and the Itinerary of the Book: Recording provenance data in on-line catalogues". A: Shaw, David J. (ed.). *Imprints and owners: Recording the cultural geography of Europe*, p. 31–47. Londres: Consortium of European Research Libraries.
- Czapnik, Marianna (2005). "Provenance research as a method for the reconstruction of historical collection". A: Shaw, David J. (ed.). *Books and their owners: Provenance information and the European cultural heritage: Papers presented on 12 November 2004 at the CERL conference hosted by the National Library of Scotland. Edinburgh*, p. 25–42. Londres: CERL.
- Delgado Casado, Juan (1996). *Los ex-libris españoles*. València: Vicent Garcia Editors.
- Duroselle-Melish, Caroline (2019). "Book Stamps". *The Collation. Research and Exploration at the Folger*. Folger Shakespeare Library (posted: 04/09/2019). <<https://collation.folger.edu/2019/09/book-stamps/>>. [Consulta: 19/04/2021].
- Estivill Rius, Assumpció (2016). "Eduard Toda, de bibliòfil i mecenes de biblioteques a mestre de bugada de papers". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 37. <<https://bid.ub.edu/37/estivill.htm>>. [Consulta: 14/04/2021].
- Ferris, Ina (2015). *Book-men, book clubs, and the Romantic literary sphere*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan. <<https://doi.org/10.1057/9781137367600>>.
- Fontanals, Reis; Losantos, Marga (2007). *Biblioteca de Catalunya, 100 anys: 1907–2007*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- Gonzalo Sánchez-Molero, José Luis (2020). "Metodologías de la investigación sobre procedencias en las bibliotecas con fondos antiguos". A: Carpallo Bautista, Antonio; Olivera Zaldúa, María (eds.). *El patrimonio bibliográfico y documental: diferentes metodologías de investigación, idénticos objetivos*, p. 121–166. Madrid: Editorial Fragua.
- Gonzalvo i Bou, Gener (2001). *Cartes d'Escornalbou i Poblet: un epistolari d'Eduard Toda a Agustí Duran i Sanpere (1922–1940)*. Tàrrrega: Arxiu Històric Comarcal de Cervera.
- (2012). *Correspondència entre Eduard Toda i Güell i Jaume Barrera i Escudero (1925–1941)*. Amb un estudi introductori de Joaquim Capdevila i Capdevila. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- (2016). "Eduard Toda Güell i Poblet". *Podall*, núm. 5, p. 157–71. <<https://www.raco.cat/index.php/Podall/article/view/321911>>. [Consulta: 22/12/2020].
- Gort i Oliver, Jordina (2015). *Eduard Toda i Güell, la passió per la cultura*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- Gudayol, Anna María (2006). "Fonts per a l'estudi de la història del llibre i de les biblioteques: a la Biblioteca de Catalunya". *Ítem: Revista de biblioteconomia i documentació*, núm. 42, p. 129–149.
- Iglesias-Rogers, Graciela (ed.) (2021). *The Hispanic-Anglosphere from the Eighteenth to the Twentieth Century. An Introduction*. Nova York; Londres: Routledge. <<https://doi.org/10.4324/9780429330636>>.
- Mandelbrote, Giles (ed.) (2007). *Out of Print and into Profit: A History of the Rare and Secondhand Book Trade in Britain in the 20th Century*. Londres: British Library.

- Martín Abad, Julián (2007). "Del ejemplar, o de ciertas historias (casi) siempre pasadas por alto". A: *El enredijo de mil y un diablos: de manuscritos, incunables y raros, y de fondos y fantasmas bibliográficos*, p. 377–396. Madrid: Ollero y Ramos.
- Massó Carballido, Jaume (ed.) (2008). *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell, 1876-1891: amb un apèndix de 1907*. Reus: Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca.
- (2010). *Eduard Toda i Güell: de Reus a Sardenya (passant per la Xina i Egipte, 1855–1887)*. Càller: Arxiu de Tradicions de l'Alguer.
- (coord.) (2016). *Eduard Toda i Güell, 1855-1941: de Reus al món*. Reus: Institut Municipal de Museus.
- McKitterick, David (2018). *The Invention of rare books: Private interest and public memory, 1600–1840*. Cambridge: Cambridge University Press. <<https://doi.org/10.1017/9781108584265>>.
- Montserrat i Torrents, Josep (1990). "La biblioteca femenina d'Eduard Toda". *La Vanguardia* (Suplemento de Cultura), 10 d'abril de 1990, p. 6. <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1931/02/26/pagina-6/33025102/pdf.html?search=biblioteca%20femenina%20toda>>. [Consulta: 01/12/2021].
- Navarro Bonilla, Diego (2003). "Las huellas de la lectura: marcas y anotaciones manuscritas en impresos de los siglos XVI a XVIII". A: *Libro y lectura en la Península Ibérica y América: siglos XIII a XVIII*, p. 243–287. Valladolid: Junta de Castilla y León.
- Palau i Dulcet, Antoni (1935). *Memorias de un librero catalán: 1867–1935*. Barcelona: Ed. Librería Catalonia.
- Pearson, David (2005). "Provenance and rare book cataloguing: its importance and its challenges". A: Shaw, David J. (ed.). *Books and their owners: provenance information and the European cultural heritage: papers presented on 12 November 2004 at the CERL conference hosted by the National Library of Scotland. Edinburgh*, p. 19. Londres: CERL.
- (2006). "Private libraries and the collecting instinct". En: Black, A. (ed.). *The Cambridge history of libraries in Britain and Ireland, III: 1850–2000*, p. 180–202. Cambridge: Cambridge University Press. <<https://doi.org/10.1017/CHOL9780521780971.016>>.
- (2019). *Provenance research in book history: A handbook*. Oxford: Bodleian Library.
- Petruciani, Alberto (2020). "Dai censimenti bibliografici alla storia della cultura e della società: riflessioni sul ruolo delle biblioteche tra ricerca e comunità". *Nuovi Annali Della Scuola Speciale Per Archivisti e Bibliotecari*, vol. 34, p. 257–270.
- Potten, Edward (2015). "Beyond Bibliophilia: Contextualizing Private Libraries in the Nineteenth Century". *Library & Information History*, vol. 31, no. 2, p. 73–94. <<https://doi.org/10.1179/1758348914Z.00000000076>>.
- Rebmeister-Klein, Karine (2010). "Les marques de possession. Une approche de l'histoire des bibliothèques". A: Aquilon, Pierre; Claerr, Thierry (eds.). *Le Berceau du livre imprimé: autour des incunables: actes des "Rencontres Marie Pellechet", 22-24 septembre 1997 et des Journées d'étude des 29 et 30 septembre 2005*, p. 231–243. Turnhout: Brepols. <<https://doi.org/10.1484/M.ER-EB.3.3302>>.
- Reed, Marcia (2017). "Provenance of Rare Books". En: McDonald, John D.; Levine-Clark, Michael. *Encyclopedia of library and information sciences*. 4th Edition, p. 3766–3773. Boca Raton, FL: CRC Press. <<https://doi.org/10.1081/E-ELIS4-120053446>>.
- Riquer, Josep de (1952). *Els ex-libris i l'ex-librisme: assaig històric raonat*. Barcelona: Millà. 2 v.
- Rodrigues, Marcia; Vian, Alissa (2020a). "Marcas de procedência: contribuições para o estudo do livro raro". *Encontros Bibli: revista eletrônica de biblioteconomia e ciência da informação*, núm. 25, p. 1–20. <<https://doi.org/10.5007/1518-2924.2019.e65498>>.

- (2020b). *Marcas de proveniència bibliogràfiques: um estudo sobre os ex-libris*. Rio Grande: Ed. da FURG.
- Scheibe, Michaela (2010). "The 'biography of copies': provenance description in online catalogues". En: Wagner, Bettina; Reed, Marcia (eds.). *Early Printed Books As Material Objects: Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section, Munich, 19–21 August 2009*, p. 269–278. Berlin: Walter de Gruyter GmbH. <<https://doi.org/10.1515/9783110255300.269>>.
- Silverman, Willa Z. (2019). *The New Bibliopolis: French Book Collectors and the Culture of Print, 1880–1914*. Toronto: University of Toronto Press.
- Vives, Ricard (1925). "Ex-libris". *Butlletí de l'Associació d'Alumnes Obrers de l'Escola Industrial de Vilanova i Geltrú*, núm. 24, p. 11–13.
- Warren, John Byrne Leicester, Baron de De Tabley (1880). *Guide to the study of book-plates (ex-libris)*. Londres: John Pearson.
- Yebra, Joan-Lluís de (1983). *Alexandre de Riquer i l'exlibris: repertori complet dels seus ex-libris*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona.